

УДК [398.2(=161.2):801.81]:[329.73(477.8)"194/196":
17.022.1]
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.02.304>

ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ У СПОГАДАХ ТА ПЕРЕКАЗАХ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНУ БОРОТЬБУ УКРАЇНЦІВ 1940—1960-х рр.: МОТИФЕМА «ЛЮДИНА НЕ ТВАРИНА»

Ольга ХАРЧИШИН
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9379-8300>
кандидатка філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ фольклористики,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: okharchyshyn@gmail.com

Дослідження базується переважно на власних записах останніх років із західних теренів України. Оповідачі виражають суть концепту «людська гідність» за допомогою низки мотивем: «знуцання над людьми: побиття, тортури», «осквернення тіл загиблих», «позбавлення прав на гідні умови життя». Промовистою є також мотивема «людина не тварина», яка утверджує те, що унікальність людини в її володінні гідністю.

Актуальність теми зумовлена важливістю осмислення основних ціннісних пріоритетів у процесі українського націєтворення та інтеграції в європейському просторі.

Об'єктом дослідження є спогади та перекази про національно-визвольну боротьбу українців 1940—1960-х рр., записані від учасників чи очевидців цієї боротьби, а також від їхніх нащадків.

Предметом дослідження є мотивема «людина не тварина» як фольклорне оприявлення концепту «людська гідність» у контексті подій середини ХХ ст. в Україні.

Мета розвідки — виявити концепт «людська гідність» у досліджуваних спогадах та переказах на основі аналізу мотивеми «людина не тварина».

Методологічною основою є методи польового фольклористичного дослідження, а також комплексний метод аналізу фольклорного тексту.

Ключові слова: людська гідність, концепт, мотивема, наратив, людина, тварина, цінність, українці, окупанти.

Olga KHARCHYSHYN

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9379-8300>
Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),
Senior Researcher at the Ethnology Institute
of National Academy of Sciences of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: okharchyshyn@gmail.com

HUMAN DIGNITY IN MEMORIES
AND TALES ABOUT NATIONAL LIBERATION
STRUGGLE OF UKRAINIANS 1940—1960:
MOTIF «MAN IS NOT AN ANIMAL»

The research is based mainly on own records of recent years from the western part of Ukraine. There, during the Second World War and post-war disasters, the Ukrainian Insurgent Army rose to protect the lives and dignity of Ukrainians (UPA, 1943—1956). The UPA fought simultaneously against the Nazi and Moscow-Bolshevik occupiers, and in the postwar years against the establishment of the Moscow-Imperial regime — the so-called Soviet power. Human dignity is a fundamental cultural value that underlies natural law, the need for which is proclaimed in the Declaration of Human Rights (1948). In the narratives studied, the narrators hardly use the word «dignity» but express the essence of this concept through a number of motives («bullying: beatings, torture», «desecration of the bodies of the dead», «deprivation of the right to decent living»), which emphasize the criminal violations of human dignity by the occupiers and the forms of resistance of Ukrainians to these crimes. Appealing to the «human/animal» dichotomy means that the narrator is aware of the violation of the right to human dignity and the condemnation of violators of this right, mainly German and Russian conquerors. At the same time, this dichotomy primarily appears as opposition to «man is not an animal», claiming that man has dignity. Such coverage of the concept of «human dignity» in the historical narratives of Ukrainians has become necessary in the system of values established in Ukraine after the Revolution of Dignity (2013—2014).

The topic's urgency is due to the importance of understanding the main value priorities in the process of Ukrainian nation-building and integration in the European space. The object of the research is memoirs and legends about the national liberation struggle of Ukrainians in the 1940s and 1960s, recorded from participants or eyewitnesses of this struggle, as well as from their descendants. The subject of the research is the motto «man is not an animal» as a folklore manifestation of the concept of «human dignity» in the context of the events of the mid-twentieth century in Ukraine.

Keywords: human dignity, concept, motif, narrative, man, animal, value, Ukrainians, occupiers.

Вступ. Людська гідність є однією з визначальних культурних цінностей. Вона лежить в основі природного права: «Це дарована від народження можливість бути живою культурною істотою, тобто мати права на свої біологічні та суспільні потреби» [1, с. 447]. Про необхідність дотримання природного права кожної людини вказано в першій статті «Загальної декларації прав людини», проголошеної на Генеральній Асамблеї ООН 1948 р.: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» [2]. Гідність визнана однією з засадничих соціальних цінностей у конституціях різних країн, зокрема й у Конституції України. У статті 3 вказується: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [3]. Право кожного на повагу до його гідності potwierdжене у 28-й статті основного закону України: «Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [3].

Концепт «людська гідність» на рівні зі «свободою» був і є одним із засадничих в ідеології українського націоналізму. Треба підкреслити, що ще за 8 років до прийняття «Загальної декларації прав людини» у «Маніфесті Організації Українських Націоналістів» (1940) було проголошено: «Боремося: проти крайнього пониження людини в її праці та в її хаті, проти ограблення її з усякої радості життя, проти поголового ожебрачування громадян [...] Боремося: за гідність і свободу людини [...]» [4, с. 3].

В історико-антропологічному аспекті людську гідність можна трактувати як збереження (дотримання) ключових ідентичностей людини та системи цінностей у повсякденних практиках носіїв культури [5, с. 12]. Людська гідність виразно оприявлюється у випадках її порушення. Нищення гідності в людині відбувається через позбавлення її притаманних ідентичностей (гендерних, національних, релігійних), ціннісних принципів, моральних орієнтирів. Це, за твердженнями Оксани Кісь, було головним завданням радянської репресивної системи, зокрема ГУЛАГу. Спираючись на дослідження великого масиву табірних мемуарів Леони Токер, Оксана Кісь визначає «гідність» як один із тематичних фокусів жіночих наративів про ГУЛАГ: «Мемуаристи

вказують на ті сторони в'язничного і табірнього досвіду, які принижували їх людську гідність, не лише описуючи фізичне насильство, а й несприятливі умови утримання невільників та зневажливе ставлення до них персоналу, таким чином дистанціюючись від етичної культури тоталітарного режиму та вказуючи на нищість катів» [5, с. 69].

В українській фольклористиці *людську гідність* як концепт чи проблему в наративах ХХ ст. ще спеціально не розглядали. Це пов'язано із складністю вивчення ціннісних категорій у фольклорі загалом, оскільки народні оповідачі їх переважно не стільки вербалізують, як переживають. Відтак, ціннісні категорії, як-от *людська гідність*, важко об'єктивізувати у складній парадигмі засобів творення наративу. Крім того, постає питання, чи увага оповідача до людських цінностей є усталеною в усній народній традиції чи явищем модерним, що виникло внаслідок впливу писемної культури. У народній прозі, записаній від сучасних оповідачів, ми майже ніколи не натрапимо на саме слово «гідність», але цей концепт усе ж об'єктивно існує. Адже сучасні оповідачі живуть у певній ціннісній системі координат і особливо переживають, коли ця система порушується (руйнується). Тому в більшості народних оповідань про національно-визвольну боротьбу українців 1940—1960-х рр. фактично йдеться про кричущі порушення системи усталених цінностей через злочинні дії нацистських та московсько-більшовицьких окупантів, а відтак — про прагнення учасників чи очевидців цієї боротьби свої цінності не втратити.

Актуальність заявленої теми зумовлена важливістю осмислення основних ціннісних пріоритетів у процесі українського націєтворення та здобуття і збереження державної незалежності. Важливість такого осмислення помножується в новітніх умовах розбудови громадянського суспільства в Україні після Революції Гідності (2014) та під час подальшої російсько-української війни. Чітке розуміння загальнолюдських констант та національних особливостей у трактуванні гідності в українській традиційній культурі є важливою запорукою на шляху до недопущення порушень прав українців у майбутньому. Особливо цінним для українців мав би бути досвід періоду тотальних порушень природних прав людини — часів Другої світової війни та повоєнних лихоліть, коли на захист життя та гідності україн-

ців піднялась Українська повстанська армія (УПА, 1943—1956).

Об'єктом дослідження є українські усні наративи (спогади та перекази) про національно-визвольну боротьбу українців 1940—1960-х рр., записані від учасників чи очевидців цієї боротьби, а також від їхніх нащадків. Предметом дослідження є мотивема «людина не тварина» як фольклорне оприявлення концепту «людська гідність» у контексті подій середини ХХ ст. в Україні. Основною джерельною базою стали власні записи наративів, зроблені здебільшого у 2018—2021 рр. разом із колегою Надією Пастух під час експедиційних досліджень у Заставнівському районі Чернівецької області, Надвірнянському районі Івано-Франківської області та Старосамбірському районі Львівської області. Також у статті широко використана величезна база опублікованих наративів учасників національно-визвольної боротьби з Яворівщини (Львівська обл.) у записах колеги-фольклориста Євгена Луня (1960—2021). Видано три об'ємні томи записів цього дослідника (третій — посмертно) [6—8], що є неоціненним джерелом для вивчення історичної пам'яті українського народу, зокрема й для аналізу різних виявів творчості та культурних концептів. Також залучена інша доступна мемуарна література.

Методологічною основою нашої статті є методи польового фольклористичного дослідження, а також комплексний метод аналізу фольклорного тексту.

Основна частина. 1. Стан вивчення. Форми вираження драматичного буття людини в українському фольклорі періоду Першої і Другої світових воєн дослідила Оксана Кузьменко [9], пояснивши змістове та функціональне наповнення дванадцяти ключових фольклорних концептів: «війна», «молитва», «смерть», «ворог», «мати», «туга», «радість», «страх», «дім», «неволя», «могила», «Україна». Авторка лише торкається розуміння *людської гідності* українців, пов'язуючи її порушення із позбавленням українцями *дому* як цілісного життєвого простору чи із *неволенням* як позбавленням права людини на свободу [9, с. 154, 596]. Згідно з власним трактуванням фольклорного концепту як стійкої одиниці ментальних та психологічних ресурсів фольклорної свідомості, словесно вираженої «через ядерне слово й низку інших структурно-семантичних форм» [9, с. 192—193], О. Кузьменко і не могла виокре-

мити концепту *людська гідність* через слабу представленість/відсутність в усній традиції «ядерного» слова — *гідність*. Очевидно, категорію (концепт) *людська гідність* треба розглядати як ментальний вияв народу, що об'єктивізується через низку інших фольклорних концептів, мотивем, образів. Значимо, що проблему людської гідності українців у ХХ ст. порушено у працях Євгена Луня, Оксани Кісь, Марти Гавришко та інших дослідників [5; 10—12], у полі уваги яких є наративи про незламність духу українських політичних в'язнів в умовах більшовицьких катівень та гулагів.

2. *Основні мотивеми, образи, кліше.* У наративах досліджуваної тематики можна виділити такі мотивеми, які розкривають категорію (концепт) *людська гідність*:

- Знуцання над людьми/супротив знуцанням;
- Осквернення/вшанування тіл загиблих;
- Позбавлення/відстоювання прав на гідні умови життя.

Ці мотивеми виражені низкою мотивів, образів, фольклорних кліше, стилістично-інтонаційних засобів.

Мотивема «Знуцання над людьми/супротив знуцанням» суголосна з 28-ю статтею Конституції України: «Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню». У досліджуваних наративах частими є сюжети і мотиви про побиття активістів представниками різних влад у ХХ ст.: поляками, румунами, німцями, «москалями» — та стихійних форм протестів проти таких побиттів. Ці сюжети і мотиви втілено як у розлогіх оповідях, часто з натуралістичними подробицями катувань, так і в лаконічних фольклорних кліше, як-от: «страшно били», «так збиткувалися», «знущалися над людьми» тощо. Обурливим фактам порушення людської гідності оповідачі протиставляють свою високу стійкість духу: «З тих дівчат ніхто такий побитий, як я. Сорок бучок дістала! Рахує до десіть і вставай, говори. — А я нічого не сказала»¹. Особливо таке зміщення акценту з констатації знуцань і катувань на ствердження стійкості духу спо-

¹ Зап. О. Харчишин 7.07.2008 р. у с. Синьків Заліщицького р-ну Тернопільської обл. від Співак Анни Іванівни (1927 р. н., с. Синьків, 4 кл. осв.).

стерігаємо в оповідах безпосередніх учасників українського підпілля: «Справи тяжкі були, навіть дуже тяжкі, але змо витримали всьо. Продати — нікого не продали, ніхто на нас не нарікає, спокійно приїхали назад додому» [7, с. 431]. Оповідач акцентує на гідній поведінці під час ув'язнення, коли він разом із побратимами не зламався в умовах катувань («витримали всьо») і нікого не видав, — відтак має чисте сумління.

Сталінська система вдавалася до приниження людської гідності не лише живих людей, а й загиблих, усіяко оскверняючи їхню тілесність. Тож респонденти/-нтки часто апелюють до мотиву про вороже осквернення тіл загиблих. Переповідають про брутальне поводження енкаведистів із тілами убитих: їх роздягання, оголення; демонстративне виставляння на людних площах чи біля стін НКВД; глумливе тягання та нівечення тіл, прив'язаних до воза; тримання мертвих у неприродному положенні тощо. Осквернення тілесності акумульовані здебільшого в часто вживаних словах: «*тягнули*», «*волочили*», «*кенули*», «*ставили*», «*прив'язали*», «*закопали*» тощо. Уже самі констатації таких нелюдських дій катів є виявом засудження цих дій. Іноді оповідачі/-чки додають оціночні коментарі: «Ну він неживий був, ну але нашо то збиткувати людину! Нашо то збиткувати! Яка би то людина не була!»², таким чином підкреслюючи вищу сутність людини безвідносно до будь-яких характеристик, знуцання над якою є недопустимим.

Мотивема «право на гідні умови життя» суголосна до 48 статті Конституції України: «Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло». Найуживанішими словами-мотивами у межах оповідей з цією мотивемою є: «забирали», «бідували», «не мали права», «не давали», «терпіли» та ін., які вживаються в контексті головних тем-концептів «дому» та «рідна земля». Цим формам приниження оповідачі протиставляють високу чутливість до проявів доброти, духовність та патріотизм. Повернення на рідну землю та життя в колі родини — було найвищою ціллю виселених до Сибіру українців: «Але

ми за всяку ціну, хоть що, але голову хотіли склонити на своїй землі...» [7, с. 421].

3. «Людина не тварина». Це одна із наскрізних мотивем, що підкреслює унікальність людини як істоти культурної. Те, що людину зі світу живих істот — тварин — вирізняє її соціальна природа, заважував ще давньогрецький філософ Арістотель, якому належить вислів «Людина — політична тварина» [13]. У традиційному фольклорному мисленні дихотомію «людина — тварина» виводять передусім із первісних тотемістичних вірувань з уявленнями про першопредка — тварину (в героїчному епосі це образ воїна-звіра, у казках та оповідках образ людиновка, мотив метаморфози людини у звіра чи птаха та ін.). Апелювання до опозиції «людина — тварина/(не)тварина» притаманне і для новітнього мислення. Наприклад, у модерній та постмодерній літературі існують трактування опозиції «людина/звір», згідно з якими, за визначенням французької філософині Армелі Ле Бра-Шапар, «Звір і “звіриність” взяли на себе роль тієї іншості/інакшості, без якої немислиме визначення людини. Більше того, вони стали розмічати простір самої людяності» [14, с. 20]. У такому розумінні людина більшою чи меншою мірою продовжує бути носієм тваринного начала в собі, перебувати у парадигмі топосу тварини. Водночас, коли йдеться про підкреслення найвищої цінності людини як культурної істоти, то тут відзначається вирізнення людини зі світу інших істот через її унікальність, закладену априорі. Серед рис, які визначають її унікальність, як-от здатність мислити, дар мови, наявність високих почуттів тощо, є й усвідомлення своєї гідності, а відтак і відповідне ставлення до себе чи до інших людей — із самоповагою (повагою).

На основі мемуарних та усних джерел про події часів Другої світової війни та повоєнні репресії можна твердити, що українцям, які пережили ці складні реалії, притаманне усвідомлення власної людської гідності та ставлення до інших людей на засадах гуманізму. Нерідко у досліджуваних наративах ставлення до інших на засадах гуманізму згладжує навіть такі виразні в умовах війни опозиції як свій/чужий чи свій/ворог. Так оповідачі, які колись мимоволі ставали свідками важких страждань представників іншого табору (національного, ворожого), намагаються вербально долати усталені в традиційному

² Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 12.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Олійничук (Війчук) Марії Іллівни (1943 р. н., с. Дорошівці, 10 кл. осв.).

мислені та мовленні стереотипи щодо сусідніх етносів, виводячи головну думку «усі ми люди»: «теж люди, теж хочуть жити» [7, с. 627], «Але все-одно вони були люди, і їх було шкода» [7, с. 683], «головне, що ми лишилися людьми»³ тощо.

3.1. порівняння підневільних людей із тваринами (худобою)

У досліджуваних джерелах однією з визначальних вербальних форм відображення проблеми порушення людської гідності є використання прийому зіставлення (порівняння) образів людини та тварини (звірини) з розумінням людини як вищої істоти, яка має право на соціальні потреби. Прирівнювання людини зі звіриною вказує на усвідомлення оповідачем того, що право на людську гідність було порушено, а отже, у такий спосіб оповідач виражає своє чітке засудження порушників цього права, якими виступають в українських наративах про часи Другої світової війни та повоєнні лихоліття передусім німецько-гітлерівські та московсько-сталінські окупанти.

3.1. а) «гнали (везли), як худобу», «як худобу на бойню»

Здебільшого, усталеним у згаданих текстах є вживання мотиву-кліше «гнали (везли), як худобу (скотину)», яке стосується описів насильницьких дій окупантів щодо полонених, ув'язнених чи виселених українців. Так, у спогадах Григорія Жулинського, які поряд зі спогадами його земляків-волинян умістив академік Микола Жулинський у своєму романі-хроніці «Моя Друга світова», маємо характерні кліше: «Гнали нас під пулемйоти, як скотину» (про других советів) [15, с. 13]; «Бувало, женуть, як скотину, води — ні краплі, язик присох до піднебіння, тяжкий, не повернути ним» [15, с. 21—22], «Німаки нас нізащо мали. Гірше худоби ми в них були» (про полонених за німців) [15, с. 239]; «Звірину з людини зробили» (про часи голодомору) [15, с. 38] тощо. Схоже маємо в записі 2007 р. із Львівщини Оксани Кузьменко: «То вони так людей гнали, як худобу на бойню. Поляки. Наших українців»⁴.

³ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 10.07.2019 р. у м. Надвірна Івано-Франківської обл. від Барчука Миколи Михайловича (1928 р. н., с. Грушка Тлумацького р-ну, середня спец. осв., політ'язень ГУЛАГу).

⁴ Зап. О. Кузьменко 7.07.2007 р. у с. Матків Турківського р-ну Львівської обл. від Цибуляк (Марців) Марії Федорівни (1928 р. н.) [9, с. 512].

У записі Євгена Луня знаходимо порівняння людей з худобою щодо фронтників радянської армії: «На фронті дійсно посилали їх як на бойню, все бій і бій, люди гинуть, як мухи, бо без вишколу, без нічого» [8, с. 137]. Аналогічні порівняння знаходимо й у мемуаристок — колишніх політ'язнів, до яких апелює у своїй монографії Оксана Кісь: «Обслуга не вважала нас за людей», «Йшли, як йде худоба, відбракована на скотобійню», «Ми були худобою: ні написати, ні поскаржитись» [5, с. 185] тощо. У записах Євгена Луня маємо спогад Марії Шустакевич про оголення тіла та «санітарну» обробку жінок в'язнів у «бані»: «Це було страшенно принизливо й стидно. Ми не могли одна одній дивитися в очі, мусіли, як та худоба на бойні, підходити до неї («зечки»), а вона свою роботу виконувала дуже безцеремонно» [7, с. 556]. У цій оповіді змушування жінок і дівчат роздягтись і пройти вкрай неприємну процедуру дезинфекції трактується як грубе посягання на їхню людську гідність, рівнозначне стану тварин, приготованих на забій. Проте навіть у таких обставинах ув'язнені не втрачали своєї гідності через стан сорому, який притаманний людині, а не тварині. На стан сорому від самоусвідомлення своєї приниженої гідності у випадках уподібнення людини з твариною вказують й інші оповідачі у текстах, як-от: «Тільки аж за Збручем нас вперше на якийсь час випустили з вагона, скомандували всім разом лізти під вагон і справляти природню потребу. Всім було дуже встидно, та й дуже тяжко, що їх трактують, як худобу» [7, с. 524]. Таким чином, бачимо, що сором виступає як рефлексія самозахисту власної гідності.

3.1. б) «навантажили, як оселедців (вкладали, як воселедці)»

Характерним для досліджуваних наративів є порівняння людей із оселедцями. Таку асоціацію викликають нестерпні умови перебування великої кількості людей у закритому тісному просторі подібно до оселедців, засолених у бочці (банці). Найчастіше порівняння людей з оселедцями стосується в'язнів тюрем та депортантів, які змушені перебувати у щент заповнених приміщеннях: «Ми так, як оселедці, лежали один коло другого, на цементі, на голій підлозі» [7, с. 275]; «Там нас було дев'яносто чоловік, битком, як селедці в бочці» [8, с. 105], «То ми там на тім карантині були так, як селедці, не було де сісти, не було як переступити — така дуже

маленька кімната, а нас дев'ять родин» [7, с. 399] тощо. Причому порівняння в'язнів з оселедцями, крім конотації тісняви, означає і величезні страждання, відсутність будь-яких людських прав, як то спостерігаємо в контексті оповіді політв'язня Миколи Барчука: «На Далекому Сході вивантажили нас з вагонів і — в баржу. То бачив я всякі муки людські, але такого транспортування нас по Японському морю [...] Значить як воно було. Нас навантажили в баржу, як оселедців. Вода холодна. Відпар [...]»⁵. Тут образ оселедців підсилено ще словами «вивантажили», «транспортування», «навантажили», які ще більше наголошують на значенні нелюдського ставлення радянських конвоїрів до депортованих як до промислової сировини.

Також порівняння з оселедцями чи з худобою можуть виступати як синонімічні кліше у зображеннях однакових ситуацій, як то нестерпної подорожі на баржі чи кораблі. Порівняймо з попереднім фрагментом оповідь Тетяни Бідюк про морську переправу до Магадану: «В нижнім трюмі мужчини, а в верхнім трюмі жінки, десь коло двох тисяч нас було жінок. Як худобу туди напхали і рушили» [8, с. 422].

Подекуди образ оселедців оповідачі вживають щодо вбитих у великій кількості повстанців, застигли тіла яких треба було щільно укласти на сани (воза та ін.). Наприклад: «Я пам'ятаю вже бандери везуть. Вже забили — та й вже везли в Стрілки. Там їх складали так... Так їх складали, як восиледці»⁶; «А мій чоловік [...], він мав коні — і возили. Кажав, що так вкладали, як оселедців, набік на сани, возили сюди в цвинтар. То ше ж склали — по сімдесят п'ять чоловік!»⁷.

3.1. в) «вагони-телятники»; «в товарняк закрили, як худобу»

Яскравим виявом мотивеми «людина не тварина» є апелювання оповідачів до образу вагонів-товарняків. Їх ще називають «вагони-телятники» або «скотські вагони»: не пристосовані для перевезення людей, якими відправляли так званих ворогів народу до Сибіру. Оповідачі вдаються до опису нестерпних умов перебування у вагонах-теляниках. Примітно, що ці описи різняться у чоловіків та жінок: перші подають загальний опис вагона, звертаючи увагу на його цілковиту закритість, а другі акцентують на важливих деталях, передусім, відсутності туалету, функцію якого виконувала дірка в підлозі. І в чоловічих, і в жіночих спогадах лейтмотивом проходить думка, що «людей везли, як худобу»: «То такі вагони-телятники, їх називали. В той телятник, то так. Вікна заграбовані, обмотаний колючим дротом той вагон, і так цілий поїзд. І на кожному вагоні, на цьому, як заходити в вагон, — кулементик»⁸; «Нас в вагони нагрузили по сорок п'ять чоловік в телятнику» [7, с. 866]; «Діру там вирубали у вагоні, як у тих скотських вагонах.[...] В нас так уже напхували були, що вагони не вмщали. То вони зробили нари — такі дошки, що отут — одна сім'я, друга, тут — з дитиною, там пісяє, а ті, що в долині, всьо тото мокре. А в толет куда ходити, як вони ті двері засувають? Так як конів возят»⁹, «В товарняк закрили, як худобу»¹⁰. Описи жахливих вагонів-телятників, порівняння нещасних людей, які змушені справляти природну потребу не по-людськи, переконують, що дії радянської влади, яка здійснювала масові депортації, є протиправними та антилюдськими, бо люди не тварини.

Водночас маємо й асоціації з неживими предметами (з товаром), що виринають через вживання слів «запакували», «загрузили», «скинули» та «товарняки»: «Ну, нас запакували... Забрали в Надвірної, запакували в оти вагони, де оти... таварняке.

⁵ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 10.07.2019 р. у м. Надвірна Івано-Франківської обл. від Барчука Миколи Михайловича (1928 р. н., с. Грушка Тлумацького р-ну, політв'язень ГУЛАГу).

⁶ Зап. 30.07.2021 р. Н. Пастух, О. Харчишин у с. Топільниця Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Марчак Ганни Йосипівни (1936 р. н., уродженки с. Топільниця, 7 кл. осв.).

⁷ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 12.07.2019 р. у с. Верхній Майдан Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. від Свідрак (Дутки) Катерини Михайлівни (1938 р. н., с. Верхній Майдан Надвірнянського р-ну, 7 кл. осв.).

⁸ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 10.07.2019 р. у м. Надвірна Івано-Франківської обл. від Барчука Миколи Михайловича.

⁹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 11.07.2019 р. у м. Надвірна Івано-Франківської обл. від Москальової (Кубриш) Ганни Дмитрівни (1938 р. н., с. Зелена Надвірнянського р-ну, 10 кл.).

¹⁰ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Смух Марії Василівни (1957 р. н., с. Василів, педучилище, працювала вчителем).

Запакували»¹¹; «і вже в вагон загрузили товарний. Такий брудний страшний той вагон, по п'ятдесят чоловік» [8, с. 422]; «Вмирили, бо не витримували. Ми майже два місяці їхали. І були воші страшне. І ніхто не мився, води що йно напиться. І то вагони-товарняки. Привезли нас, під лісом так скинули» [8, с. 684].

3.2. «Ти свиня, ти бидло»: цитування слів окупантів щодо українців

Для досліджуваних наративів характерними є цитування прямої мови окупантів/чужинців щодо українців із образливими словами зі світу фауни. У такий спосіб оповідачі/оповідачки розкривають зверхнє ставлення до них своїх кривдників, які принижували їхню гідність. Зеновій Волощак з Яворова з гіркотою згадує польські часи: «Якщо ішов хлопець у вишитій сорочці, зокрема по Львові, то поляки приповідали: «Які расови кабан ідзе» [7, с. 370]. «Ти кабане!» — вчителька-полячка обізвала учня, який ховав під партою українську книжку. Про це розповіла Євгенія Мисик із Яворівщини [8, с. 551]. Надія Курдик з Івано-Франківщини в записі Оксани Чікало та Марії Качмар не лише цитує, а й коментує такі образи як знущання поляків над нашими людьми: «Тато мій був такий, як сказати, активіст, активіст. Розумієте. Його буліло, дуже його буліло то, що поляки знущалися над нашими людьми. Вони так просто: «Ти свиня, ти хлопе, ти бидло!» І так в них було в нужденному порядку¹². Зневажали, порівнюючи з тваринами, і німці, зокрема під час примушування українців до важких фізичних робіт: «Ду біст фауль, ду біст швайн» (Ти лінивий, ти свиня) [7, с. 592].

Московські карателі заявляли стосовно упівців: «Єслі он не прідьот с повинной к нам, то, ... ми его убйом, как собаку» [7, с. 876]; «зранку прийшов москаль і спитав, чи тая бандітка ще не здохла» [7, с. 876] тощо. Цибрій Марія зі Заставнівщини згадує, як її, безсилу важкохвору молоду матір, більшовицькі кати запихали у вагон на висилку зі сло-

вами: «Биріт і' за руки, за ноги і тегніт і' на самий зад. Вна в дорозі *подохне*, а ти, бабо, забирай дитину дудому»¹³. Пряма мова в перекладі з цитуванням мовою оригіналу «подохне» виражає брутально-образливу суть сказаного з акцентом на приниженні людської гідності словом зі «звіриного» контексту. Інша виселенка Розалія Глинчак із Надвірнянщини зі сльозами згадує приниження, коли місцеві сибіряки приходили дивитись на прибулих, як на «диких» людей (були нестрижені та недоглянуті за довгий час переїзду): «Мама кажут: «Ти дивиси, видиш, як нас зустрічють тут всьо файно — люди». А люди тоти сі посходили та й кажут: «Тутечка казали, шо везут *оброслих людей*». Знайте, так — як якісь дикі люди, шо всі так-во»¹⁴. Те, що слова зі світу фауни з лексики окупантів/чужинців, сказані на адресу українців, не забуті за багато років, а навпаки, зацентовані в досліджуваних наративах, засвідчує значимість цих слів як глибоко образливих. Українці сприймали такі слова болісно, трактуючи їх як приниження своєї гідності. У наративах такими цитуваннями, поданими навіть без додаткових пояснень, оповідачі стверджують, що «людина не тварина».

3.3. «Люди/нелюди (звірі)» як протиставлення жертва/кат чи герой/антигерой

У досліджуваних мемуарах опозиція «людина/тварина» часто виринає й у контексті мотиву «ворог-звір», який, за спостереженням О. Кузьменко, притаманний для фольклору ХХ ст. [9, с. 350—351]. Наприклад, окупанти-кати з їхніми садистськими методами тортур під час допитів в'язнів чи інших жорстоких діянь проти українців означені словами «страшні звірі», «нелюди», а їхні дії — «звірства»: «А от поліцаї... Були *просто звірі*» [15, с. 195], «Вони були гестаповці, *страшні звірі*» [7, с. 37], «Ці два агенти-стукачі» були *найпідліші нелюди* із самого дна людського болота» [16, с. 227], «Та то була тварина з тварин, той Молящий» [7, с. 394], «Той Молящий — то була скотина, інакше про нього не скажеш» [7, с. 443], «То була *скотина* така

¹¹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 11.02.2019 р. від Глинчак (Карманської) Розалії Миколаївни (1930 р. н., с. Верхній Майдан Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., 2 кл. осв.).

¹² Зап. О. Чікало, М. Качмар 28.06.2019 р. у с. Бовшеві Галицького р-ну Івано-Франківської обл. від Курдик Оксани Стефанівни (1934 р. н., с. Бовшів, 4 кл. осв.).

¹³ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Доросівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибрій Марії Михайлівни (1928 р. н., м. Чернівці, без освіти).

¹⁴ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 11.07.2019 р. у с. Верхній Майдан Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. від Глинчак (Карманської) Розалії Миколаївни (1930 р. н., с. Верхній Майдан, 4 кл. осв.).

страшна, що він виробляв... що він людей помордував» [7, с. 873], «він дуже бив наших хлопців, в концлагер не посилав, а бив до крові, просто по-звірячому знущався» [7, с. 504]; «Хитро ті енкаведисти робили. Не своїми, не советськими руками ті звірства робили, а нашими» [15, с. 26].

Зазначені засоби характеристики ворога часто простежуємо в усних оповідях освічених респондентів. Так, історик і краєзнавець із м. Заставна Юрій Кушнір, розповідаючи про заліщицьку трагедію, коли заповнений ущент українськими політичними в'язнями поїзд був підірваний на залізничному мості Кострижівка — Заліщики у липні 1941 р., оперує прикладами опозиції «людина-жертва/звіркат»: «На станції в Заліщиках вони були, як свідчать очевидці, облиті авіаційним паливом, підпалені і також скинуті у воду. Ці всі люди безневинні загинули там, хоча без цього всього можна було обійтися. Але така вона звірина суть радянської імперіалістичної системи»; «І він якраз був у цьому поїзді, який більшовики-нелюди скинули у Дністер»¹⁵. У цих фрагментах оповіді за допомогою опозиції «люди/нелюди (звірі)» респондент дає чітку оцінку трагічній події, возвеличуючи гідність українських в'язнів та засуджуючи ницість більшовицьких злочинців.

Зауважмо, що можливе й апелювання до конкретних образів фауни для висміювання тих чи інших рис ворога. Наприклад, для зображення його ницості чи боягузливості маємо порівняння із зайцями: «Енкаведисти вискакували через вікна і двері, як зайці, тільки чути було қацапську лайку, зойки і стогін» [16, с. 225]. Порівняння із псами має ширшу конотацію. Заміщує широке значення «звірі» у дихотомії «люди-герої/звірі-антигерої»:

*І так наші товаришки тяжко воювали,
Що москалі, як ті пси, тяжко утікали*
[17, с. 322].

чи вказує на тваринну ненажерливість антигероїв: «приходять москалі, голодні, як пси, заходять до кімнати» [8, с. 162].

Аналогічне протиставлення «люди/звірі» для зображення двох протилежних сил суспільства, одна з яких сповідує загальнолюдські цінності і стає жерт-

вою, а інша — є агресором, особливо виразно стало в меморатах про Революцію Гідності 2013—2014 років. Для збірної характеристики учасників Майдану, які вийшли захистити людську гідність після жорстокого побиття студентів 30 листопада 2013 р., оповідачі вживають слово «люди», часом його цілеспрямовано повторюючи. Наприклад, Роман Никифрук у двох реченнях чотири рази промовляє це слово: «Люди були цікаві тим, що вони щось хочуть. Це були люди не ті, які, вибачте, поїсти, попити, сходити в туалет чи когось полюбити, а це були люди, які думали трошки більше і далше, чим від свого тіла, від своїх інстинктів. І відповідно, цікаво, дійсно, було з цими людьми спілкуватися» [19, с. 106]. Оповідач наголошує на вищих якостях учасників Майдану, які вирізняють цих людей зі світу тварин — їхній здатності думати, а не лише задовольняти свої інстинкти. Тарас Компанійченко протиставляє «людям» Майдану «нелюдську систему»: «Система така гнила, така советська і така нелюдська з точки зору поведінки до отих-то людей» [19, с. 264]. Оповідачі послідовно вживають слова «нелюди», «звірі», змальовуючи беркутівців та їхніх поплічників «тітушок»; їхні обличчя, очі називають «нелюдськими», «звірячими», а дії — «звірствами»: «Навіть не «Беркут», а ці мусора передягнені, тітушки ціі. Я ще таких звірів не бачив, як вони» [18, с. 85]; «Там я вперше побачив розбиті голови дубинками, коли от людину заливає кров'ю. В принципі, ну, тоєсть звірства були з самих перших днів» [19, с. 47]. Промовистим є наратив Марії Кривенко щодо огидного акту вандалізму беркутівців, які «випорожнилися на мішки з цукром, прям отак зверху». Такий вчинок опускає цих істот не лише нижче людей до рівня тварин, але й «навіть їх і тваринами не можна назвати» [19, с. 207].

Таким чином, у сучасних наративах українців як про часи Другої світової війни та повоєнні роки, так і про Революцію Гідності маємо схожі засоби вираження концепту «людська гідність», зокрема часте апелювання до мотиву «людина не тварина» через опозицію «люди/нелюди (звірі)».

Висновок. Отже, у наративах про національно-визвольну боротьбу українців середини ХХ ст. є ствердження того, що постраждали українці попри страшні обставини залишилися людьми, не затрати-

¹⁵ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 10.07.2018 р. у м. Заставна Чернівецької обл. від Кушніра Юрія Авсентійовича (1943 р. н., с. Данківці Хотинського р-ну, вища осв.).

ли свої ідентичності, витримали фізично та не зламалися духом. Дихотомія «людина/ тварина» у досліджуваних текстах виражає зміст заперечення і протиставлення: «людина не тварина», бо людина володіє гідністю. Мотивема «людина не тварина» виражена низкою мотивів, образів, кліше. Наведені у статті приклади свідчать про повторюваність та варіативність цих художніх форм, що є засадничою ознакою фольклорності. Текстуальні паралелі про події Революції Гідності лише підтверджують, що апелювання до категорії «людська гідність» в історичних наративах українців є яскравим виявом оповідної традиції у ХХІ столітті.

1. Головатий С. *Про людські права*. Лекції. Київ: Дух і Літера, 2016. 760 с.
2. *Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?find=1&text=%D0%B3%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81 (дата звернення: 28.04.2022).
3. *Конституція України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
4. *Маніфест Організації Українських Націоналістів*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/1377/> (дата звернення: 30.04.2022).
5. Кісь О. *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.
6. *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців*. Записав і упоряд. Євген Луньо. Т. 1. Наконечне Перше. Наконечне Друге. Друге вид. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 544 с.
7. *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців*. Записав і упорядкував Євген Луньо. Т. 2. Яворів. Львів: Растр-7, 2015. 1080 с.
8. *Повстанська боротьба у розповідях учасників та очевидців*. Записав та упорядкував Євген Луньо. Технічне упорядкування — Петро Луньо та Леся Дуда. Т. 3. Бунів, Іваники, Калинівка, Поруденко, Наконечне Перше, Наконечне Друге. Львів: Дрогобич: Коло, 2021. 760 с.
9. Кузьменко О. *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.
10. Луньо Є. Головний командир УПА Роман Шухевич у фольклорній прозі Яворівщини. *Народознавчі зошити*. 2011. № 1. С. 43—65.
11. Луньо Є. Постать митрополита Йосифа Сліпого у розповіді співкамерника з Яворівщини. *Народознавчі зошити*. 2015. № 5. С. 1005—1016.
12. Гавришко М. Жінки у національному підпіллі: внески і втрати. *Українські жінки в горнілі модернізації*. За заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 204—232.
13. Островерх М. Людина як «політична тварина» у філософській концепції Арістотеля. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Вип. 958-1. Серія: теорія культури і філософія науки. Вип. 44. Харків, 2011. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/issue/view/205> (дата звернення: 28.04.2022).
14. Ле Бра-Шопар А. *Філософський зоопарк: від отваринення до вилучення з людства*. Пер. з фр. В. Шевченко. Київ: Пульсари, 2009. 312 с.
15. Жулинський М. *Моя Друга світова*. Роман-хроніка в голосах. Київ: Ярославів Вал, 2017. 416 с.
16. Сіщук М. *Неначе писанка, село Зелена*. Дрогобич: Посвіт, 2014. 458 с.
17. *Стрілецькі пісні*. Упоряд., запис, вступ. ст. та додатк. О.М. Кузьменко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 640 с. + 32 с.: іл.
18. *Майдан. Пряма мова*. Книга 1. Розшифр., упоряд. та прим. О.Ю. Чебанюк, О.Ю. Ковальової. Київ: Національний музей Революції Гідності, 2019. 448 с. (Усна історія Майдану).
19. *Майдан. Пряма мова*. Книга 2. Запис інтерв'ю, упоряд. та прим. О.Ю. Чебанюк; розшифр. О.Ю. Чебанюк та О.Ю. Ковальової. Київ: Національний музей Революції Гідності, 2019. 448 с. (Усна історія Майдану).

REFERENCES

- Golovaty, S. (2016). *On human rights*. Lectures. Kyiv [in Ukrainian].
- (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. Adopted and promulgated by UN General Assembly Resolution 217 A (III) of December 10, 1948. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?find=1&text=%D0%B3%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81 (Last accessed: 28.04.2022) [in Ukrainian].
- The Constitution of Ukraine*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Last accessed: 28.04.2022) [in Ukrainian].
- Manifesto of the Organization of Ukrainian Nationalists. Retrieved from: <https://avr.org.ua/viewDoc/1377/> (Last accessed: 30.04.2022) [in Ukrainian].
- Kis, O. (2017). *Ukrainka in the Gulag: to survive means to win*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Lunyo, E. (Ed.). (2017). *Yavoriv region in the insurgent struggle. Stories of participants and eyewitnesses* (Vol. 1: Nakonechne the First. Nakonechne the Second). Lviv [in Ukrainian].

- Lunyo, E. (Ed.). (2015). *Yavoriv region in the insurgent struggle. Stories of participants and eyewitnesses* (Vol. 2: Yavoriv). Lviv [in Ukrainian].
- Lunyo, E., Lunyo, P., & Duda, L. (Eds.) (2021). *Insurgent struggle in the stories of participants and eyewitnesses* (Vol. 3: Buniv, Ivanyky, Kalynivka, Porudenko, Nakonechne Pershe, Nakonechne Druhe). Lviv; Drohobych [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatic Human Existence in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of Expression*. Lviv [in Ukrainian].
- Lunyo, E. (2011). Chief Commander of the Ukrainian Insurgent Army Roman Shukhevych in the folklore prose of Yavoriv region. *Ethnographic notebooks, 1*, 43—65 [in Ukrainian].
- Lunyo, E. (2015). The figure of Metropolitan Joseph the Blind in the story of a cellmate from Yavoriv region. *Ethnographic notebooks, 5*, 1005—1016 [in Ukrainian].
- Gavrishko, M., & Kis, O. (Ed.). (2017). Women in the national underground: contributions and losses. *Ukrainian women in the crucible of modernization* (Pp. 204—232). Kharkiv [in Ukrainian].
- Ostroverkh, M. (2011). Man as a «political animal» in the philosophical concept of Aristotle. *Bulletin of Kharkiv National University V.N. Karazin* (Issue 958-1). Series: *theory of culture and philosophy of science* (Issue 44). Kharkiv. Retrieved from: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/issue/view/205> (Last accessed: 28.04.2022) [in Ukrainian].
- Le Bra-Chopar, A., & Shevchenko, V. (2009). *Philosophical Zoo: from boiling to removal from humanity*. Kyiv [in Ukrainian].
- Zhulinsky, M. (2017). *My Second World. Chronicle novel in voices*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sishchuk, M. (2014). *Like an Easter egg, the village of Zelena*. Drohobych [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (Ed.). (2005). *Ukrainian Sich Riflemen's songs*. Lviv [in Ukrainian].
- Chebanyuk, O., & Kovaleva, O. (Eds.). (2019). *Maidan. Direct speech* (Book 1). Kyiv (Oral history of the Maidan) [in Ukrainian].
- Chebanyuk, O., & Kovaleva, O. (Eds.). (2019). *Maidan. Direct speech* (Book 2). Kyiv (Oral history of the Maidan) [in Ukrainian].